

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.922 : 378

Боднар А. Я., Макаренко Н. Г.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ НА ЕТАПІ НАВЧАННЯ У ВНЗ

Статтю присвячено проблемам професійного самовизначення молоді на етапі навчання у ВНЗ. Розглянуто взаємодію колективності та індивідуальності як інтер- та інтрасуб'єктивний процес. Проаналізовано процес професійного самовизначення у контексті особистісного та соціального самовизначення.

Актуальність теми впливає з того, що професійне становлення є складовою частиною, етапом загального розвитку особистості. Становлення професіонала та пов'язане з цим професійне самовизначення - це процес формування індивідуального стилю життя, це реалізація особистістю творчого потенціалу, це визначення власного місця у складній системі різноманітних відносин, вибіркова спрямованість на засвоєння соціального досвіду, свідомо постановка цілей тощо. Тому природно, що у процесі професійного самовизначення в центрі перебуває особистість з її індивідуальними та психофізіологічними особливостями, здібностями, інтересами, нахилами, професійними планами. Професійне самовизначення - це не тільки процес, а й певний період життя, який необхідно розглядати у контексті всієї біографії людини.

Найактивніше людина проходить період професійного самовизначення саме у період навчання. Вища школа у всі часи відігравала роль вихователя інтелігенції, творця кадрів, здатних розвивати професійну діяльність, розширювати, а не лише відтворювати соціальний досвід, перетворювати та множити нові знання, цінності.

Метою дослідження є вивчення особливостей самовизначення у контексті сучасної проблеми вибору професій студентською молоддю.

Завдання дослідження передбачають:

- 1) аналіз особливості професійного самовизначення особистості на етапі навчання у ВНЗ;
- 2) виявлення впливу взаємодії колективності та індивідуальності як інтер- та інтрасуб'єктив-

ного процесу, на професійний розвиток студентів.

У дослідженні було сформульовано таку **гіпотезу**: основною умовою і механізмом професійного самовизначення особистості на етапі навчання у ВНЗ є взаємодія колективності та індивідуальності як інтер- та інтрасуб'єктивний процес, результатом якого є актуалізація та найбільш повне використання індивідом своїх можливостей.

Теоретичний аналіз поняття професійного самовизначення

Аналіз літератури із зазначеної проблеми дає можливість виділити декілька підходів до проблеми самовизначення в цілому, а також професійного самовизначення зокрема: *філософсько-соціологічний* (М. І. Руткевич, І. Р. Каган, М. Х. Титма, О. Г. Спіркін, А. М. Титаренко, В. І. Шубіна та інші); *соціально-психологічний* (К. О. Абульханова-Славська, І. С. Кон, О. В. Петровський, В. А. Ядов та інші); *психолого-педагогічний* (О. Р. Асмолов, О. В. Мудрик, Т. В. Кудрявцева, В. Ф. Сафін, В. В. Чебишева, Г. О. Шавір та інші). Особливо численними є праці, в яких розглядаються соціально-психологічні чинники впливу на формування намірів у руслі загальної проблеми профорієнтації та профдобору і які оптимізують вибір, входження в професію після закінчення середньої школи (В. В. Водзинська, М. А. Добринін, О. М. Кухарчук, О. Б. Цинципер, М. Х. Титма, В. В. Фатихова).

Професійне становлення в останніх роботах розглядається у двох аспектах. Перший - *соці-*

ально-економічний, передбачає опис і вивчення процесів професійного становлення як соціального процесу, який визначає рух трудових ресурсів, економічний і виробничий потенціал суспільства, специфіку ринку праці та ринку робочої сили. У психолого-педагогічному аспекті професійне становлення розглядається як індивідуальний особистісний процес, основним елементом якого є особистісний вибір. Такий розподіл зумовлюється специфікою суперечностей власне процесу професійного становлення, які на соціальному рівні виступають як суперечності між потребами суспільства у професійних кадрах і реальними потребами професії, життєвими планами людей, а на психологічному рівні - як суперечність між потребою бути корисним суспільству і потребою кожного в самореалізації [2, 3, 4].

Соціальна психологія розглядає процес професійного самовизначення як взаємодію особистості та її соціального оточення, при цьому акцентуючи на усвідомленні особистістю свого місця в групі, усвідомленні, що супроводжується прийняттям чіткої позиції у групових взаємодіях та усвідомленні свободи діяти відповідно до ціннісних орієнтацій групи у відносній незалежності від групового тиску; а також у руслі більш загальної для психології проблеми - соціалізації особистості, яка охоплює проблему взаємодії людини і суспільства в аспекті соціального формування, саморозвитку особистості. При цьому необхідно звернути увагу на вивчення конкретного життєвого шляху особистості, тих осередків мікро- та макросередовища, через які особистість проходила шлях свого розвитку. За М. Р. Гінзбургом, самовизначення - це визначення людиною свого життєвого шляху, пошук свого місця в суспільстві, шляхів включення себе у життя соціального цілого [5, /].

У психології визначилася тенденція розглядати професійне самовизначення у контексті особистісного та соціального самовизначення як їх важливу складову частину. Тобто йдеться про цілісне, динамічне вивчення впливу реальних груп і осіб, під впливом і у взаємодії з якими особистість розвивається та самовизначається [6-11].

У працях І. С. Кона та В. Ф. Сафіна розглядається загальний підхід до проблеми, вивчаються суспільно-історичні корені власне феномена самовизначення, встановлюється зв'язок самовизначення з розвитком діяльності, мотивації, самосвідомості особистості. При цьому І. С. Кон, у рамках цілісного вивчення процесу розвитку особистості, професійне самовизначення розгля-

дає як синонім вибору життя, пошуку себе, свого місця в світі, вказуючи на те, що ядром самовизначення є вибір сфери трудової діяльності, професії. Особливу роль І. С. Кон віддає генезису самосвідомості як філо- та онтогенетичній передумові та невід'ємному компонентові самовизначення. При цьому він звужує сам процес професійного самовизначення та визначає його завершення, або останній етап як етап, вибору професії [12-19].

Попри велику кількість праць, які вивчають професійне самовизначення, досі немає єдиного загальноприйнятого визначення власне поняття «професійне самовизначення»; саме це, на нашу думку, є причиною різного тлумачення цього процесу, і саме це визначило підхід дослідників до вирішення питання про термін та критерії завершення професійного самовизначення. Скажімо, для одних критерієм завершеності професійного самовизначення є вступ до навчального закладу або вихід на роботу, для інших часові рамки цього процесу розширені до моменту закінчення навчання у конкретній професії та до початку трудової діяльності. Існує думка, що професійне самовизначення завершується підготовкою спеціаліста згідно з соціальним еталоном, критерій - диплом про закінчення навчального закладу.

На нашу думку, не можна акцентувати увагу на виборі професії, бо сам процес вибору - не поодинокий акт і може виникати впродовж життя людини. Вибір професії - це не тільки вибір того чи іншого виду діяльності, а, поряд із визначенням свого покликання, ще й вибір відповідного життєвого шляху, місця у процесі суспільного виробництва, засіб включення у життя соціального середовища, незалежний від вікових рамок. Сам вибір хоч і є дуже відповідальним і потребує від людини високого ступеня розвитку особистості, рівня її зрілості, не можна назвати професійним самовизначенням тому, що це тільки соціальна орієнтація на конкретний професійний статус, який у майбутньому необхідно буде конкретизувати шляхом вибору спеціальності, місця роботи та інше [12; 17; 19; 20; 21].

Таким чином, різноманітність і недостатня вивченість процесу професійного самовизначення привели дослідників до думки, що зазначені чинники звужують або розширюють рамки здійснення професійного самовизначення, втискуючи його у стадії професійного становлення особистості. На нашу думку, професійне самовизначення - процес нелінійний, нескінченний, його не можна обмежити часовими або віковими рамками. Ми вважаємо, що можна по-іншому пі-

дійти до розв'язання цієї проблеми: необхідно досліджувати особливості, фактори та механізми професійного самовизначення на кожній стадії професійного становлення особистості. Нами зроблено спробу проаналізувати особливості професійного самовизначення на стадії навчання у ВНЗ та залежність цього процесу від взаємодії таких феноменів особистості та її самосвідомості, як колективність та індивідуальність.

Аналіз наукових підходів до процесу професійного самовизначення молоді дає змогу говорити про те, що показником особистості, яка вже самовизначилася, є усвідомлення себе як суб'єкта, готового здійснювати соціально значиму діяльність та самовдосконалення цієї діяльності, здатного організувати власний життєвий шлях, стати дослідником свого минулого, теперішнього та майбутнього.

Процес професійного самовизначення не можна розглядати відокремлено від загального шляху розвитку особистості, як не можна визначити специфіку цього процесу у відриві від конкретної діяльності, конкретної професії. Таким чином, на різних етапах самовизначення залежно від діяльності повинен змінюватися зміст процесу, сукупність цілей, на досягнення яких спрямована активність суб'єкта [22; 13; 23].

Першочерговим завданням вивчення особливостей професійного самовизначення особистості на етапі навчання у ВНЗ є визначення цінностей, пов'язаних із вищою освітою, поза якими втрачається і зникає значимість вищої школи взагалі. До них належать: 1) цінність вищої освіти; 2) цінність конкретної професії; 3) цінність студентства як особливої соціальної групи; 4) самоцінність особистості кожного студента [24, 8].

Формально під навчанням у вищій школі розуміється цілеспрямований, регламентований учбовими планами та програмами процес передачі та засвоєння знань, основною метою якого є формування в особистості професійних знань, умінь та навичок, а також їх постійне якісне вдосконалення [24-27].

Процес навчання у ВНЗ повинен формувати у студента важливий мотив, який забезпечує успіх в оволодінні діяльністю, усвідомлення необхідності реалізувати себе саме в цій професії. Тільки в такому разі оцінка та самооцінка успіхів і невдач на шляху оволодіння професією набувають змісту і до формуючих знань, умінь та навичок виробляється критичне ставлення. Управління процесом професійного становлення особистості студента у ВНЗ, формування його готовності до вибраної діяльності стане набагато успішнішим, якщо будуть враховані найваж-

ливіші механізми цього процесу, до числа яких, насамперед, належить формування професійної самосвідомості особистості. Уявлення студента про себе як про майбутнього спеціаліста-професіонала є основою самоконтролю, саморегуляції поведінки, самовиховання, планування діяльності відповідно до своїх можливостей [29; 30].

Важливим недоліком вузівського навчання є ще й те, що у навчальному процесі, як і в цілому в системі професійної підготовки, значно послаблена системоутворююча ознака - фактор професійної спрямованості особистості. Це порушує єдність та цілісність процесу професійного формування, маскує складні зв'язки навчальних предметів, не забезпечує умови для формування в студентів адекватної динамічної моделі. Професійна спрямованість - складний, такий, що поступово розвивається у часі, динамічний процес, котрий характеризується, на думку Г. Х. Айсіної, рівнем сформованості. *Вищий рівень* - це: а) становлення професійної домінанти; б) сформованість способу життя в індивідуальній свідомості студента; в) повна сформованість образу професії та себе як її суб'єкта. *Нижчий рівень* профспрямованості характеризується: а) уявленням про професію, тобто наявністю узагальненого образу уявлення про професію, про її специфіку, цілі, про сам процес здійснення професійної діяльності, фактори, що сприяють або перешкоджають цій діяльності [29].

Попри різні підходи щодо професійної спрямованості, з одного боку, вона розглядається як спрямованість всього навчального процесу вищої школи на формування висококомпетентної та розвинутої особистості майбутнього спеціаліста та розуміється як оволодіння спеціальними знаннями, навичками, вміннями. З другого боку, власне з психологічної точки зору, професійна спрямованість - це провідна, інтегральна, соціально зумовлена властивість особистості. Саме спрямованість визначає психологічний склад особистості, саме через неї виявляються потреби, цілі, мотиви особистості, її суб'єктивне ставлення до різних сторін дійсності, трудової діяльності, до її характеристик і якостей [29; 31; 32]. Р. В. Суходольський виділяє три стадії, два періоди та ієрархію фаз в онтогенезі професіонала: стадії допрофесійна, професійна, післяпрофесійна, періоди навчальний і робочий, фази праці і відпочинку [3, 113].

Враховуючи специфіку нашого дослідження, професійне самовизначення на етапі навчання у ВНЗ можна поділити на три етапи: довузівський, вузівський та післявузівський. Аналіз літератури та експериментальні дослідження дають

нам право стверджувати, що метою вузівського етапу є формування у студентів професійної самосвідомості як найважливішого фактора професійного самовдосконалення особистості.

У характеристиці самосвідомості В. В. Столін насамперед виділяє процесуальну сторону, що розкриває пізнання себе та підсумкові характеристики цього процесу - Уявлення про себе, Я-концепцію, Образ Я. При цьому У. Джемсом відзначалося, що «Я-концепція» не просто продукт самосвідомості, а й важливий фактор детермінації поведінки людини, внутрішньоособистісне утворення, яке визначає напрям діяльності, вибірковість ставлення до різних сторін дійсності [33; 34].

У структурі самосвідомості слід виділити дві важливі утворювальні: 1) знання про ті загальні риси і характеристики, що об'єднують суб'єкта з іншими людьми (система самоідентичностей), 2) знання, що виділяють Я суб'єкта у порівнянні з іншими людьми, що дає можливість відчувати свою унікальність і неповторність.

На індивідуальному рівні феноменами самосвідомості є процеси виявлення та взяття до уваги власної активності, формування схеми тіла, чутливості, що є характерними для широкого класу живих організмів. На цьому рівні активність організму має насамперед рухливий характер і викликається потребою у самозбереженні, нормальному функціонуванні, фізичному благополуччі. На цьому рівні формується також самовідчуття як підсумок процесів, що відбивають стан органів, активізацію організму в цілому.

Структура самосвідомості, таким чином, являє собою картину, в якій відбито найактуальніші для суб'єкта процеси, пов'язані як із типологічними, так із індивідуальними характеристиками взаємин із дійсністю та самовизначення у ній. Так процес самопізнання передбачає перетворення власного Я на об'єкт і є важливим елементом складного процесу самоусвідомлення, рівні й спрямованість якого пов'язані з глибинними якостями особистості та специфікою їх самовизначення.

І. І. Чеснокова виділяє у самопізнанні два основні рівні. На першому самопізнання здійснюється за допомогою різних форм співвідношення себе з іншими людьми [35].

Для другого рівня самопізнання специфічно те, що співвідношення знань про себе відбувається в рамках «Я — Я», коли людина оперує вже готовими знаннями про себе, сформованими та отриманими раніше. Провідними внутрішніми прийомами цього рівня є самоаналіз і самоосмислення.

Вивчення самовизначення на етапі професійного навчання необхідне для розуміння механізмів становлення суб'єкта навчальної та наукової діяльності, факторів, що сприяють найшвидшому і продуктивнішому включенню у професійну діяльність. Тому виявлення специфіки студентського віку, особистості студента і його найближчого оточення - важливе дослідницьке завдання вузівської психології [28; 36-38].

У деяких роботах накреслено комплексний підхід до вивчення особистості студента, студентського віку: одні вчені відносять його до пізньої юності, інші - до ранньої та середньої дорослості.

Студентський вік, якщо не звертати увагу на його формальні вікові межі, розглядається, з одного боку, як адаптація, звільнення від юнацького максималізму, а з другого - як творча активність, самореалізація. Відомий психолог Б. Г. Ананьев наголошував, що студентський вік - це період найактивнішого розвитку моральних, естетичних почуттів, становлення та стабілізації характеру, що особливо важливо оволодіти повним комплексом соціальних ролей дорослої людини: громадянських, суспільно-політичних, професійно-трудова [1; 39; 38; 25; 40].

Навчання у вищій школі пов'язане і з включенням студентів у групову діяльність. Формально створена студентська група все ж таки має певний вплив на успішність формування особистості студента. Група є складним соціальним організмом, члени якого залучені до навчально-професійної, трудової, суспільно-політичної, організаційної, науково-практичної діяльності.

Щодо навчально-професійної діяльності, то вона, як правило, індивідуалізована, діапазон засвоєних у процесі навчання знань, ступінь їх міцності визначаються здібностями, індивідуальними потребами та мотивами студентів. Проте студентська група дає можливість трансформувати індивідуальну особистісно значиму навчальну діяльність у колективістськи спрямовану. Вона є середовищем спілкування, людських взаємин, які є, з одного боку, умовами формування особистості, а з іншого - вони самі, закріплюючись та абстрагуючись, стають внутрішніми компонентами особистості, її рисами.

До суб'єктивних факторів, що характеризують самовизначення на стадії професійного навчання, належить потреба у самоствердженні. Людина намагається утвердити себе у найближчому середовищі, реалізувати свої можливості, зайняти певне місце в групі, тобто постійно відчуває потребу бути оціненою та співвіднести цю зовнішню оцінку із самооцінкою. Основою для цього

є взаємодія можливостей, здібностей особистості та особливостей середовища, вимог, які останнє висуває людині. Ця потреба у самоствердженні є однією з головних потреб студентського віку, від задоволення якої залежить формування професійної самосвідомості. Нова соціальна ситуація розвитку, реалізація певною мірою потреби в професійному самопізнанні, самореалізації, самовихованні зумовлюють кардинальні зміни не тільки в самосвідомості, а і в особистості студента.

Розвинута професійна самосвідомість полегшує екстеріоризацію внутрішніх можливостей людини в оволодінні професією. Загальний шлях становлення професійної самосвідомості в студентські роки складний і суперечливий. Професійна самосвідомість належить цілісній особистості, входить до її організаційної системи та сприяє здійсненню переходу від спонукальної до виконавчої системи.

Процес навчання у ВНЗ можна умовно поділити на три етапи: перший - адаптація, другий - стабілізація, третій - спеціалізація. Якщо на першому та частково на другому етапах він є системою, якою керують, то вже на третьому перетворюється на самокеровану систему. Це пов'язано насамперед із набуттям необхідного вихідного рівня знань та методів їх трансформації, так само з виробленням диспозицій, що дають змогу орієнтуватися у системі ВНЗ. У цей період складаються реальні уявлення про обрану професію та критично оцінюються свої можливості у ній. Такий період характеризується зростою самостійністю студента, прагненням застосувати отримані знання у творчій професійній діяльності. З іншого боку, процес становлення професійної самосвідомості особистості є складним процесом, який може супроводжуватися незадоволенням собою та своєю діяльністю, можливі суперечності відносин та намірів, одним із яких є розходження між професійними передбаченнями та безпосереднім бажанням провадити ту чи іншу діяльність. Наслідком цього може бути зниження або, навпаки, різке підвищення самооцінки, втрата впевненості у своїх силах, що становить основні труднощі цього віку. І хоча самосвідомість, здавалося б, наближається до стійкості та стабільності, фактично юнаки та дівчата не знають самі себе, сприймають бажане за дійсне, їх ідеальне «Я» ще критично не перевірене, а уява про реальне «Я» ілюзорна, звідси - нестійкість самооцінки [11; 16; 41].

Характерною рисою самосвідомості в студентські роки є яскраво виражена спрямованість на майбутнє. Ось чому юнаки і дівчата прагнуть задовольнити потреби, висунуті їм їхнім динаміч-

ним чи ідеальним образом, особливо у ставленні щодо себе авторитетних для них людей [16; 30].

Поняття «професійна самосвідомість» охоплює всі ті прояви свідомості особистості, що пов'язані з професійною діяльністю. Вони визначаються місцем і значенням обраної професії в суспільстві; ставленням її представників до професії і до себе як до професіонала; рівнем професійних знань та умінь; розвитком професійних здібностей, професійними перспективами та досягненнями; переживаннями успіхів і невдач у професійній діяльності та інше. Професійна самосвідомість є, таким чином, відображенням об'єктивних та суб'єктивних моментів процесу становлення професіонала, таких як система підготовки спеціаліста, її якість і ефективність, інтенсивність настанови на професійну діяльність, ступінь включеності студентів до навчального процесу, успішність практичної діяльності та ін. [13; 42; 43; 45].

З викладеного матеріалу можна зробити такі **висновки:**

1. Професійне самовизначення як складова частина особистісного самовизначення є процес тривалий, не обмежений часовими рамками, нелінійний; а також період життя людини, залежний від вікових характеристик, ситуацій оточення, який має особливості на кожному етапі становлення професіонала [44].

2. Особливістю професійного самовизначення на етапі навчання у ВНЗ є формування професійної самосвідомості, основними характеристиками якої є прагнення до відкриття свого внутрішнього світу, виражена спрямованість на майбутнє, відносна стабілізація процесів самосвідомості, висока самокритичність.

3. Дослідження механізмів самосвідомості, механізмів оволодіння особистістю своїм внутрішнім резервом спрямоване на те, щоб допомогти молоді найбільш повно реалізувати себе на етапі професійного самовизначення.

4. Позицію молоді на сучасному етапі значною мірою зумовлює невизначеність життєвої перспективи, суперечливість суспільної атмосфери. Стан хаосу, соціальної, моральної та духовної невизначеності не можна назвати сприятливою основою для самоствердження особистості. Відхід молоді від соціально-історичної творчості, нереалізованість потенціалу активної творчої діяльності у всіх галузях суспільного життя зумовили суперечливе сплетіння негативізму, іноді в екстремістських формах, із соціальною пасивністю, інфантильністю.

5. Одним із проявів професійної самосвідомості студента є самоактуалізація як прагнення

до повного вияву і розвитку своїх особистісних можливостей, як основна інтегральна характеристика цілісності особистості та механізм взаємодії колективного й індивідуального початків у самосвідомості людини.

6. Рівень розвитку самоактуалізації особистості зумовлює якісний зміст і формально ди-

намічні характеристики професійного самовизначення на етапі навчання у ВНЗ.

Перспективу подальшого дослідження бачимо в розробці та експериментальній перевірці феноменів «колективність» та «індивідуальність» у системі індивід-навчальна група.

1. *Ананьев Б. Г.* О проблемах современного человекознания.- М.: Наука, 1977.- 380 с
2. *Исаева Н. И.* Психологические особенности профессионального самовоспитания студентов педуза. Дис. ... канд. психол. наук.- М.: 1984.- 231 с.
3. *Суходольский Т. В.* Основы психологической теории деятельности.-Л.: Изд-во ЛГУ, 1988.- 168 с.
4. *Тарабрина Н. В.* Психологические факторы в профессиональном становлении личности: Сборн. науч. тр. / Отв. ред. Е. В. Шорохова.- М.: Инст. психологии АН СССР, 1988,- 128 с.
5. *Гинзбург М. Р.* Развитие самоопределения подростков.- М., 1988.- 18с.
6. *Абульханова-Славская К. А.* Диалектика человеческой жизни.- М.: Наука, 1979,- 224 с.
7. *Батищев Г. С.* Философская концепция человека и креативность в наследии С. Л. Рубинштейна // Вопросы философии.- 1989.- № 4,- С. 96-109.
8. *Бодалёв А. А.* О потребности и способности личности к саморазвитию // Социально-психологические проблемы личности и коллектива: Сбор. науч. тр. / Отв. ред. О. Г. Кукосян.-Краснодар: Изд-во Кубанск. госунта, 1987.- С. 5-14.
9. *Донцов А. И.* Психология коллектива (Методологические исследования: Учеб. пос.).- М.: Изд-во МГУ, 1984.-208 с.
10. Жизнь как творчество: Социально-психологический анализ / Отв. ред. Л. В. Сохань, В. А.Тихонович.- К.: Наук, думка, 1985.- 302 с.
11. Жизненный путь личности: Вопросы теории и методологии социально-психологического исследования / Отв. ред. Л. В. Сохань.- К.: Наук, думка, 1987.- 279 с.
12. *Александров Г. А.* Проблема профессионального самоопределения личности в комплексной системе воспитания «школа-вуз» // Формирование личности специалиста в вузе.- Грозный, 1983.- С. 75-84.
13. *Веэрмани Р. К.* Жизненное самоопределение городской молодёжи // Выпускник в школе и семье.- Вильнюс, 1986.-С. 95-105.
14. *Кон И. С.* В поисках себя: Личность и самосознание.- М.: Политгиздат, 1984.- 335 с.
15. *Кон И. С.* Категория «Я» в психологии // Психологический журнал.- 1981.- Т. 2,- № 3.- С. 25-39.
16. *Кон И. С.* Открытие «Я» .- М.: Политгиздат, 1978,- 367 с.
17. *Сафин В. Ф.* К проблеме самоопределения личности и ее активности.- Вопросы самоопределения личности,- Уфа, 1985.-С. 3-36.
18. *Сафин В. Ф.* Психология самоопределения личности: Учеб. пособие (Свердл. пед. ин-т).- Свердловск, 1986,- 142 с.
19. *Сафин В. Ф., Никое Г. П.* Психологический аспект самоопределения личности // Психологический журнал.- 1984.-№ 4.- С. 65-73.
20. *ШавирП. А.* К проблеме успешности профессионального самоопределения студентов // Формирование социальной и профессиональной зрелости студентов: Сборн. научн. тр. / Отв. ред. В. Д. Семенова.- Свердловск, 1985.- С. 91-102.
21. *Шендрик И. Г.* Психологические особенности самоопределения на этапе перехода от детства к взрослости. Автореф. ... дис. канд. психол. наук.- М., 1989.- 24 с.
22. *Абульханова-Славская К. А.* Активность и сознание личности как субъекта деятельности // Психология личности в социалистическом обществе: Активность и развитие личности.- М.: Наука, 1989.- С. 110-134.
23. *Кудрявцев Т. В., Сухарев А. В.* Влияние характерологических особенностей личности на динамику профессионального самоопределения // Вопросы психологии.- 1985.-№ 1,- С. 86-93.
24. *Лейман И. И., Бодня Т. С, Ерошина Н. Р.* Высшее образование как социальная ценность и ориентация молодежи,- Ленинград, отделение изд-ва «Наука», 1972.
25. *Дусавицкий А. К.* О студенческом возрасте как завершающем этапе становления личности // Вестник Харьковского университета.- 1980,- № 200.- Вып. 13,- С. 9-12.
26. *Козиев В. И.* Психологический анализ профессионального самосознания учителя. Автореф. ... дисер. канд. психол. наук.- Л., 1980.- 14 с.
27. *Крыгажде С. П.* Психология формирования профессиональных интересов,-Вильнюс: Мокелас, 1981,- 196 с.
28. Развитие познавательной активности и самостоятельности студентов младших курсов.- Саратов: Изд-во Саратов, ун-та, 1985.- 129 с.
29. *Айсина Г. Х.* Роль профессиональной направленности в общей структуре вузовской подготовки студентов // Психология студента как субъекта учебной деятельности.- М., 1989.- С. 32-40.
30. *Марков С. Л.* Внутриличностные структурные детерминанты профессионального самотворчества студентов. Автореф. дис. ... канд. психол. наук.- Киев, 1990.- 16 с.
31. *Маралова Т. П.* Психологические условия формирования профессиональной направленности личности будущего учителя в студенческом коллективе. Автореф. дис. ... канд. психол. наук.- М., 1984.- 16 с.
32. *Ткачёва И. Ю.* Профессиональная направленность как личностное новообразование юношеского возраста. Автореф. дис. ... канд. психол. наук.- М., 1983.- 225 с.
33. *Сталин В. В.* Познание себя и отношение к себе в структуре самосознания личности. Автореф. ... дис. докт. психол. наук.- М., 1985.- 37 с.
34. *Столиц В. В.* Самосознание личности.- М.: Изд-во МГУ, 1983.-288 с.
35. *Чеснокова И. И.* Проблема самосознания в психологии.- М.:Наука, 1977.- 144 с.
36. Проблема адаптации студентов младших курсов к условиям вуза: Научно-методическое пособие.- М: Изд-во МГУ, 1980.- 144 с.
37. *Сердженладзе Н. И.* Личностная позиция и репрезентация жизненного пути у молодежи // Психология личности и образ жизни / Отв. редак. Е. В. Шорохова.- М.: Наука, 1987.- С. 213-217.
38. Студент и его деятельность / Под. ред. Г. П. Давидюк и др.- Минск: Изд-во БГУ, 1978.- С. 26-27.
39. *Ветошин А. П.* Место и роль студенчества в социали-

- стическом обществе: Автореф. дис. ... канд. психол. наук.-М., 1989,- 16 с
40. Кондрашова А. В. Нравственно-психологическая готовность студента к учительской деятельности.- К.: Вища школа, 1987.- 52 с.
41. Психологические и психофизиологические особенности студентов / Под ред. Н. М. Пейсахова.- Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1977.- 296 с.
42. Самолова А. Г. Особливості формування професійної свідомості майбутніх психологів.- Автореф. дис. ... канд. психол. наук,- Запоріжжя, 2001.- 19 с
43. Вітковська О. І. Професійне самовизначення особистості і практичні аспекти професійної консультації.- К.: Науковий світ, 2001.- 92 с
44. Боднар А. Я. Взаємодія колективності та індивідуальності в стимуляції професійного самовизначення.- Автореф. дис. ... канд. психол. наук.- К., 1994.- 18 с.
45. Кемеров В. Е. Проблема личности: методология исследования и жизненный смысл.- М.: Политиздат, 1987.- 266 с.

A. Bodnar, N. Makarenko

PROFESSIONAL DETERMINATION FEATURES OF A PERSONALITY AT THE HIGH EDUCATION STAGE

The article is dedicated to the young peoples professional self-identification problems during the high-school study period.